

Оксана ЗГЕРСЬКА

Київ

ШКІЛЬНИЦТВО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА XVI століття (за матеріалами Волинського воєводства)

Духовне життя являє собою складне та багатопланове явище, пов'язане з внутрішнім світом, як окремо взятої людини, так і цілого суспільства в контексті конкретної історичної епохи. Загальновідомо, що в часи пізнього середньовіччя основним осередком духовного життя була церква, тому цілком природним є факт його розвитку під сильним впливом життя релігійного.

В XVI ст. школи на українських землях існували переважно при церквах, монастирях. В зв'язку з цим, матеріал в даній праці представлено за конфесійною приналежністю.

З початком XVI ст. кількість католицьких навчальних закладів збільшується. У їхньому відкритті беруть участь не тільки духовенство і міщани, але і шляхта, магнати, члени королівського будинку. Представники вищих станів турбувалися про підвищення рівня освіти в народі, який суттєво відставав від рівня освіти в Західній Європі, в той час як духовенство було зацікавлене у збільшенні шкіл з метою протидії протестантизму. Єпископи діоцезій польсько-литовської держави починають турбуватися за своїх вірних і скликати часті собори, де багато разів обговорювалось питання про навчальні заклади. Намагаючись відвернути молодь від німецьких університетів, собори звернули увагу на реформу краківського університету і на збільшення нижчих шкіл – катедральних, парохіальних і приватних, які вони намагалися підпорядкувати контролю духовенства. Спроби католицької ієрархії підняти народну освіту часто паралізувалися бездіяльністю окремих представників духовенства, а також протестантськими панами, котрі у своїх володіннях закривали католицькі школи, або гнали учнів на земельні роботи¹. У всякому випадку реформаційні заходи повинні були сприяти підвищенню католицької освіти як в кількісному відношенні, так і в якісному, і не тільки в польських областях, але і в українських.

Римо-католицькі школи, засновані духовенством, можна поділити на три групи:

1. Катедральні (або колегіальні).

Після Триденської реформи (1544 – 1563) була реорганізована школа при катедральному костелі Св. Тройці. Здається, що ця справа відбувалася під час правління біскупа Бернарда Мацієвського (1588 – 1600) в луцькій катедральній капітулі. Відомо також, що ця школа існувала ще за часів біскупа Єжего Хвальчевського (1535 – 1547). Катедральні школи не були професійними школами, первинним їхнім призначенням було вивчення церковнослужителів, зокрема псаломщиків. Однак, вони служили й цілям суспільноосвітнім, особливо в тих містах, де вони утримувались одночасно капітулами і магістрами².

Про луцьку катедральну школу ми знаємо також те, що в 1586 році її учні, під керівництвом отця Григорія, вікарія “главного костела Луцкого”, який був в нетверезому стані, напали на міський ринок, побили, поранили та пограбували людей³. Через десять років вони ж виступають під ім'ям “жаковъ школы костела головного” в скарзі на них міської влади, згідно якої вони, “выпадши съ того конвенту”, звільнили з ув'язнення козака Адама Пясецького, котрого вели на виконання смертельної кари⁴.

Для луцько-берестейської діоцезії велике значення мала олицька колегіальна школа, аналогічна з катедральними і за участю у її заснуванні єпископа, і за своїм відношенням до олицького колегіата (капітули), і за своєю подальшою долі (вона була перетворена в 30-х рр. XVII ст. в духовну семінарію).

В 1588 р. власник містечка Олика Станіслав Радзивілл, ревний католик, поновив олицький костел, який був зневажений попереднім власником-кальвіністом, і зобов'язав настоятеля утримувати, між іншим, “для обучения детей годнаго ученаго и старательного юношу”⁵. В цьому ж році прибув у свою єпархію новий луцький єпископ Берnard Мацієвський, який одразу звернув увагу на сумне положення

своєї діацезії. В зв'язку з тим, що єпископи і члени капітули ще в XV ст. переїхали до м. Яново, то ця віддаленість верхівки відобразилась в Луцьку на відсутності церковної дисципліни і слабкій освіті священників. Серед ксьондзів траплялися люди, які не знали навіть короткого катехізису. В зв'язку з цим новий єпископ, користуючись ревністю Станіслава Радзивілла до католицької церкви, переконує і допомагає йому обновлювати олицькі церкву і школу. В 1593 р. була надана нова фундація олицькому костелу, що відобразилося й на положенні школи. Саме бакалавру або її ректору, людині із науковим ступенем і доброї моралі, назначено було 140 флоринів в рік, йому також не заборонено було брати і з інших доходів за своє навчання.

2. Парохіальні.

До катедральних шкіл приєднується велика численність парохіальних, котрі були розсіяні на усіх українських землях. Пропонуючи тут перелік таких шкіл, ми не видаємо його за повний, а дивимось на нього як на матеріал для майбутньої статистики парохіальних римо-католицьких шкіл Волині. На підставі джерел можемо стверджувати функціонування там п'ятох парохіальних шкіл в XVI ст.: в м. Луцьку (1541 р.), м. Рівно (1548 р., кн. Беатою Острозькою)⁶, с. Рудці (1563 р.)⁷ і с. Білостік (1581 р.) та біля неї юхновецької (1540 р.)⁸.

Прибуття в польсько-литовську державу єзуїтів спричинило незначний вплив на розвиток волинських парохіальних шкіл: вони збільшуються в тій же послідовності, як і до цього. Єзуїти майже не турбувалися про шкільну освіту народу та про відкриття парохіальних шкіл. Так як їм передусім необхідно було повернути до церкви і до свого ордену впливових особистостей в державі, то вони і відкривали свої колегії в таких місцях, де контингент вихованців міг би складатися переважно із дітей аристократії, шляхти, міщан.

Устрій римо-католицьких парохіальних шкіл Волині в XVI ст. був самий примітивний. Багато із них засновувалися з єдиною метою, – підтримувати красу богослужіння, то й програма в них широтою не відрізнялася: спів, читання і письмо, інколи рахування складали увесь їхній курс. І у всякому випадку єдності освітнього плану у всіх волинських школах не могло бути, бо ними не керував один центральний орган. Фундатори шкіл могли вільно пред'являти до вчителів свої педагогічні вимоги.

3. Монастирські.

У багатьох домініканських монастирях існували конвентуальні студії. У них готували молодь до освячення на священницький сан, а священники до казноїства. Були то переважно заняття граматики, філософії, казуїстичної і полемічної теології. Відомо, що такі заняття проводилися в луцькому монастирі⁹.

В межах православної конфесії волинські школи поділялися на такі групи:

1. Вищі навчальні заклади.

З метою піднесення рівня освіти у другій половині XVI ст. в різних містах Волині започатковуються православні школи. Найславетнішою з них була Острозька Академія – перший в Україні вищий навчальний заклад. У тому, що Острог з другої половини XVI ст. перетворився в центр науки, освіти і культури всієї України завдячуємо, насамперед, великому оборонцеві православ'я і української культури, князеві Костянтину Острозькому. В 1577 р. князь Костянтин у своєму замку в Острозі побудував школу і друкарню. Школа, або як її ще називали Академія “вільних наук” ділилася на дві частини: молодшу і старшу. У молодшій викладалися три науки: граматика, риторика й діалектика, а в старшій – чотири: арифметика, геометрія, музика й астрономія.

Першим ректором Острозької академії був письменник-полеміст і громадський діяч, редактор острозької Біблії 1581 р. Г.Д.Смотрицький. Він же очолював цілий гурт вчених, які працювали не тільки в Академії, але й в інших ділянках культурної праці. Серед них були Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Василь Сурозький, Діонісій Палеолог, Москопус, Кирил Лукарис, Ян Лятос, Іван Федоров та ін. Видатними учнями Острозької академії були гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, автор “Граматики церковно-слов'янської мови” і майбутній архієпископ Мілентій Смотрицький, відомий на Св. Горі Афону чернець Іов Княгинський, перекладач з грецької на Берестейському Соборі 1599 р. ієромонах Кипріян та багато інших, які були знані на всій Україні і навіть за її межами. Острозька академія, яка в наш час відроджується знову, мала тоді великий вплив на відкриття братських шкіл у Володимирі-Волинському, Львові, Луцьку¹⁰.

Для тогочасних наукових і навчальних закладів дуже важливим було питання їх матеріального забезпечення. Як впливає з виявленого нещодавно заповіту Гальшки (Єлизавети) Острозької, саме ця жінка стала фундаторкою навчального закладу в Острозі. В цьому документі, укладеному в м. Турові 16 березня 1579 р., Гальшка застерігає, щоб всі нею надані орендні та записові листи і, зокрема, на шпиталь і Острозьку академію “зберігали би силу”¹¹.

2. Парохіальні школи.

До другої половини XVI ст. відноситься відкриття Ільїнської школи у Володимирі, де, здається, вже давно існувало соборне училище. Каштелян брацлавський Василь Загоровський, перебуваючи в татарському полоні, 11 липня 1577 р. склав духовний заповіт в силу якого піп і диякон Свято-Ільїнської володимирської церкви мав одержувати по три копи в рік, а дяк – шість: *“а то для того дяку доброму болши, абы вставичне въ той белой избе противъ шпиталное чорное избы мешкаючи, дети, которые на науку будутъ ему давати, а Богу и людемъ добрымъ вдячне училъ”*. В цій же школі мали навчатися *“Руское науки въ писме светомъ”* сини самого Загоровського, коли їм виповниться сім років. А втім, опікунці надавала можливість вчити їх вдома, запросивши дяка¹².

3. Монастирські школи.

Окрім парохіальних, відомі й монастирські школи. Маємо дані одного документа, який свідчить про існування школи в Зимненському монастирі (поблизу Володимир-Волинська). У приписі на *“Законоправиле или Номоканоне”* 1565 р., який був написаний в зимненському монастирі: *“почахъ азъ...”* Феодор, син зимненського архимандрита, *“тогожде и учёнъ .. и похотех написати сіе писаніе”*¹³.

Названими школами далеко не вичерпується кількість православних навчальних закладів до XVI ст. Їх, без сумніву, було значно більше, якщо Одерборн міг зробити таке спостереження, що у руських вони завжди знаходяться при церквах. Про це свідчать також дані відносно освіченості різних станів. І якщо в 2-й половині XVI і в 1-й половині XVII ст. особливо часто порушувалося питання про західноукраїнську неосвіченість, так це тільки тому, що при співставленні з освітою, яку давали іновірні школи, особливо яскраво виділявся низький рівень освіти православного народу.

Православні західноукраїнські школи до половини XVI ст. зберігали традиції давніх руських училищ.

Характер і зміст шкільної науки стояли у тісному зв'язку з церковно-богослужбовими книгами. Це відкривається з того, що у величезній кількості місць, де дяк міг вчити дітей, під руками були тільки ті книги, за якими здійснювалося богослужіння. Найулюбленішою книгою для навчання майже увесь час і усюди був Псалтир.

Відносно програм наших шкіл в XVI ст. збереглося свідчення Одерборна, котрий говорить, що в церковних школах навчають слов'янській грамоті, молитвам до Пресвятої Диви Марії і святому Миколаю, трохи зміненому апостольському символу (тобто нікейськоцароградському) і псалмам Давида¹⁴.

Вищі стани не завжди задовольнялися парохіальними школами і домашніми педагогами. Вони часто або відправляли своїх дітей до краківського університету та інших іновірних шкіл. Слідом за аристократією ішла шляхта і навіть міщани.

Однак, кількість домашніх вчителів і суспільних далеко не відповідала кількості бажаючих навчатися.

4. “Небратські” школи.

На території українських земель в кінці XVI ст. виникло багато училищ монастирських, парохіальних, приватних, більшість котрих зобов'язана своїм існуванням просвітницькій діяльності братств, яка пробудила життєдіяльну енергію приватних осіб, переважно вищих станів. Так, у 1586 р. стає відомою володимирська соборна школа з *“уставником”*¹⁵. За пропозицією князя К.Острозького вона в 1588 році була перетворена вищим духовенством в училище з двома бакалаврами, які викладали грецьку і слов'янську мови¹⁶. Однак митрополит Макарій мав сумнів щодо цих реорганізацій, так як за цим мало слідувати багато фінансових витрат, на які вище духовенство навряд чи погодилося¹⁷.

Протестантські школи.

За оцінкою багатьох дослідників, налагодження і широке впровадження вже з другої половини XVI ст. шкільної справи стало важливим здобутком протестантизму. Й.Лукашевич, аналізуючи освітню діяльність протестантів, зазначав, що саме через неї відбувалася популяризація нової віри, оскільки їхні школи *“засновувались насамперед для цього”*¹⁸. Однак таку ж пропагандиско-виховну мету у своїй просвітницькій практиці висували також католики і православні. Школа стала основною ідейною зброєю єзуїтів у їхньому контрреформаційному наступі. Натомість важливою прикметою протестантських шкіл, що у XVI ст. відрізняла їх від багатьох релігійних навчальних закладів, була особлива присутність світського начала: нововірічні школи створювалися не як вузько-богословські заклади, а спрямовувались, передусім, на виховання широко освіченої, ерудованої людини, готової для участі у політичному і культурному житті. За словами В.Біднова, *“знання, що давали католицькі і протестантські школи, були значно вищі тих, що виносила наша молодь із своїх православних шкіл, і*

більше відповідали практичним потребам Польсько-Литовської держави, а тому наші молоді люди, особливо з вищих верств громадянства, охоче йшли до тих шкіл, щоб підготуватися до заміщення адміністративних, судових та інших посад”¹⁹. Це згодом взяли на озброєння передові діячі православної церкви у справах реформи шкільної освіти в Україні.

В усіх протестантських течіях України існувала розгалужена мережа шкіл, які створювалися майже при кожній громаді. Безумовно переважна більшість шкіл відкривалась у містах і містечках, що були власністю патронів. Перше місце за кількістю шкіл посідали кальвіністи і соцініани.

Більшість *кальвіністських* шкіл розташовувалась на литовських, білоруських і західноукраїнських землях. Вони створювалися майже при кожній громаді. Це були, здебільшого, школи початкові або середні: у них навчали граматиці, риторичі, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії й музиці (так звані сім вільних наук).

Звернімо увагу, насамперед, на *школи вищого ступеня* (тобто п’ятикласні). В них, окрім згаданих предметів, викладали теологію, філософію, право, етику.

О.Левицький знаходить згадку про вищий реформатський заклад в Острозі. Вона особливо цікава у зв’язку з подібністю навчальної програми Острозької академії до програм західноєвропейських протестантських академій. Це привернуло увагу І.Соколова, який спробував простежити спільні риси у діяльності протестантських і православних навчальних закладів. Цю спільність історик вбачав не лише у формі і засобах навчання, а й у самому змісті, тематичному спрямуванні навчальних програм, або, як зазначав автор, “у курсі всіх наук (крім державного права і німецької мови, яких не викладали в Острозькій школі)”. Це також стосується братських православних шкіл: “Вплив протестантської педагогіки і літератури найочевидніше відчутний в устрої трьох шкіл: львівської, віленської та київської”, а також “в діяльності луцької греко-слов’янської школи”²⁰. Зрештою, у багатьох братських школах викладали православні полемісти, просвітителі, погляди яких були близькими до реформаційних. В Острозькій академії працювали випускники протестантських шкіл; православний осередок Острога підтримував зв’язки з кальвіністськими і соціанськими освітніми центрами Підляшшя і Волині, нововірчими громадами в Лабуні, Острополі, Староконстантинові й у самому Острозі.

Не випадково протестантські школи були в пошані серед шляхтичів усіх польсько-литовських земель. Все більше українських і білоруських юнаків переходило до них із католицьких шкіл. Деякі русини самі ставали викладачами, і не тільки руської мови, а й різних наук²¹. Поширеною була також практика виховання юнаків із шляхетських сімей при домівках протестантських вельмож, де молодь здобувала освіту й водночас готувалася до майбутньої суспільної діяльності.

Соцініанські школи в Україні були не менш численними, ніж кальвіністські і також мали високий науковий рівень. За словами К.Харламповича, “із 150 соцініанських польсько-руських громад рідко яка не мала своєї школи і рідко яка не була керована освіченішими пасторами, котрі пройшли закордонні університети”²². На думку А.Савича, навіть ті школи, що “були у Коронній Польщі, правили за освітнє вознище й для руської молоді; отак, наприклад, як Любартівська школа, що її заснував люблінський воевода Микола Фірлей, і Люблінська школа, де навчалася багато української молоді”²³.

Кальвіністи втратили багато своїх шкіл, котрі перетворювалися на соцініанські після переходу їх засновників або патронів до антитринітаріїв. Такі, наприклад, школи берестецька, дубенецька. Остання почала проводити антитринітарські погляди приблизно з 1560 р., коли вона була доручена ректору Станкару, котрий втік або був вигнаний із Пінчова за поширення аріанських думок. Ймовірно, Станкар здійснив у дубенецькому училищі той план, котрий виклав у передмові до написаних ним канонів, у яких заявляв, що в школі мають викладатися чисте богословіє, мови, діалектика, риторика. Під час його ректорства дубенецьке училище досягло такого рівня, що в ньому нараховувалося до 300 шляхетських дітей при 5-ти вчителях. Однак смерть фундатора Стадницького була причиною занепаду дубенецького училища²⁴.

Шкільна діяльність протестантів, хоча і була спричинена передусім конфесійними завданнями, об’єктивно мала прогресивне значення. Це був ефективний засіб наукової освіти, шлях впровадження ренесансно-гуманістичних ідей у загально-культурний процес.

Отже, з XVI ст. помітне духовне піднесення українського народу, яке проявилось в усіх сферах життя українського суспільства, зокрема, в шкільництві. Чинником цього процесу був розвиток реформаційного руху, котрий сприяв відродженню християнських конфесій, самоочищенню та пробудженню до духовної праці, поширенню на українських землях ідеї європейського гуманізму, нових досягнень філософської думки, освіти, культури.

В той час, коли вище духовенство створювало нові школи та реорганізовувало старі з метою популяризації своєї віри і протидії протестантизму, українська інтелігенція дбала про підвищення

рівня освіти в народі. Вагомий внесок в духовний та культурний розвиток українського суспільства здійснив кн. К.Острозький, заснувавши вищий освітній осередок в Острозі, сприяючи розвитку школи у Володимирі тощо. Серед католиків та протестантів також були патріотично настроєні шляхтичі, які дбали про розвиток української молоді. Це, насамперед, Станіслав Радзивілл та Василь Загорівський.

Разом з тим, розвиток українського суспільства відбувався за рахунок втрати православними своїх вірних. Хоча і були майже при кожній православній церкві школи, однак вони були низького рівня, не відповідали вимогам тогочасного суспільства, Острозька Академія не могла задовольнити попит усіх бажаючих мати вищу освіту, і тому багато української молоді їхало навчатися до іновірних закордонних навчальних закладів.

¹Źródła dziejowe. – Т.IV. – Warszawa, 1877. – N 122.

²Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. – Lublin, 1983. – S. 315 – 316.

³Архів Юго-Западной Россії. – Ч. I. – Т. I. – К., 1859. – № 48.

⁴Архів Юго-Западной Россії. – Ч. III. – Т. I. – К. 1863. – № 37.

⁵Харлампович К. Западно-русские православные школы. – Казань, 1898. – С. 15.

⁶Харлампович К. Вказ. праця. – С. 21.

⁷Królik L. Вказ. праця. – S.317.

⁸Харлампович К. Вказ. праця. – С.21, 23.

⁹Królik L. Вказ. праця – S.365.

¹⁰Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська обл. – К., 1973. – С. 433.

¹¹Мицько І.З. Острозька Слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 21.

¹²Архів Юго-Западной Россії. – Ч. I. – Т. I. – К., 1859. – № 16.

¹³Цит. за: Харлампович К. Вказ. праця. – С. 200.

¹⁴Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 6. – К., 1995. – С. 334.

¹⁵Левицкий О. Историческое описание владими́ро-волинского успенского храма. – К., 1892. – С.75.

¹⁶Архів Юго-Западной Россії. – Ч. I. – Т. I. – К., 1859. – № 55.

¹⁷Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. – СПб., 1887. – Т.IX. – С.445.

¹⁸Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. – Poznań, 1849. – Т. 1. – S. – 357, 358, 362.

¹⁹Біднов В. Школа й освіта в Україні// Українська культура. – К., 1993. – С.49.

²⁰Соколов И. Отношение протестантизма к России. – М., 1880. – С. 426 – 428.

²¹Соколов И. Вказ. праця. – С. 423.

²²Харлампович К. Вказ. праця. – С. 162.

²³Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусії в XVI – XVIII в. – К., 1929. – С. 57.

²⁴Харлампович К. Вказ. праця. – С. 163.